

LZA JUBILEJAS SARUNAS

DABAS UN AINAVAS MAINĪGĀ IEDABA – KĀ SARGĀT MAINĪGO, JA SABIEDRĪBA PRASA NEMAINĪGO

Turpinot Latvijas Zinātņu akadēmijas jubilejas gadā pēc laikraksta “Zinātnes Vēstnesis” iniciatīvas iedibināto rakstu ciklu “LZA jubilejas sarunas”, akadēmiķis **Ojārs Spārītis** uz sarunu aicināja LZA korespondētājlocekli, ģeogrāfi un ainavu pētnieci *Dr.habil.geogr. Aiju Mellumu*.

Atceros pasenos laikus, kad sabiedrībā izskanēja Jūsu vārds, un dzirdējām par darbiem, ko darījāt. Bet – kā veidojās dzīve kā zinātniecei? Kāda loma gadu gaitā veiktajiem pētījumiem?

Jūs runājat par lūzumiem laikā, ko piedzīvo mana paaudze. Tā tas ir, taču galvenais – kā mēs katrs to uztveram un vērtējam, jo ir dažādas pieredzes. Dzirdētie darbi – lielākoties tas attiecas uz pagājušo gadsimtu, kad Latvijā tika veidota aizsargājamo dabas teritoriju sistēma. Nedaudz vēlāk, jau Atmosdas laikā, vairākus gadus paņēma *lielie projekti*, kā tos saucu tagad. Par sevi. Esmu beigusi Latvijas Universitātes (toreiz Latvijas Valsts universitātes) Ģeogrāfijas fakultāti, kādus gadus strādāju tās pētījumu centrā, aizstāvēju ģeogrāfijas zinātņu kandidāta disertāciju. Tad nāca pārmaiņas, mani uzaicināja darbā Latvijas Mežsaimniecības problēmu institūtā, kur izveidoja Dabas aizsardzības daļu. To vadīja mežzinātnieks, izcils Latvijas dabas un cilvēku pazinējs Pauls Sarma. Institūtā nostrādāju vairāk nekā 20 gadus. Institūta laiks deva milzu zinātnisko un cilvēcisko pieredzi, atceros katru, ar ko kopā strādājām.

Bet 80. gadu beigās man vairs nebija saites ar institūtu, taču par veiktajiem pētījumiem Maskavā, PSRS Zinātņu akadēmijas Ģeogrāfijas institūtā 1989. gadā aizstāvēju ģeogrāfijas doktora disertāciju (tā laika sistēmā). Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas kādus gadus biju saistīta ar reģionālās attīstības jautājumiem. Tagad piederu pie brīvptēniekiem, ja tā var teikt, un pateicos visiem, kas devuši iespējas to darīt.

Lasot Jūsu biogrāfiju, ir redzams, ka 1990. gadā esat ievēlēta par LZA korespondētājlocekli. Kā un kad ir veidojusies Jūsu sadarbība ar LZA? Vai to veicināja Atmosdas procesi un Jūsu pieminētie, bet vēl neatšifrētie, *lielie projekti*?

Iespējams, ka tā bija, motivācija no LZA puses ievēlēšanai man patiesībā nav zināma, varbūt arī neatceros. Tas bija ļoti saspringts laiks. Tobrīd tas man bija pārsteigums, it īpaši piederība Ķīmijas, bioloģijas un medicīnas nodaļai, jo nepārstāvu ekoloģijas zinātnei, turklāt nenācu no LZA sistēmas institūtiem. Lai nu kā, tas notika, atceros vien brīdi krēslainajā akadēmijas otrā stāva zālē. Būt LZA saimē – tas ir pagodinājums un vienlaikus atbildība. Mani pētījumi gan senāk, gan turpmāk ir diezgan daudzveidīgi, cieši saistīti arī ar humanitārajiem un vēsturiskajiem kontekstiem.

Lūdzu, tomēr dažus teikumus par jau vairākkārt pieminētajiem lielajiem projektiem!

Jā, tie saistās ar Atmosdas laiku, katrs no tiem savādāks, ar atšķirīgām pēcietekmēm, turklāt tie bija jāizstrādā teju vienlaikus. Būtībā tie bija politiski, jo bija saistīti ar tā laika varas lēmumiem, taču tas nenoteica saturu. Viens no *projektiem* saistīts ar Daugavu – 1987. gadā piedalījās Daugavpils HES ekspertīzes komisijā. Pēc HES celtniecības pārtraukšanas bija jāsteno vienlaikus paustā sabiedrības prasība – ņemt valsts aizsardzībā no appludināšanas izglābto Daugavas posmu. Tāpēc sakrita tā, ka man nācās gatavot pamatojumus aizsargājamās teritorijas izveidošanai Augšdaugavā, jo manu agrāk veikto pētījumu pieredze to ļāva paveikt ātrāk. Vēl – sabiedrības spiediena ietekmē tolaik, 80. gadu beigās – 90. gadu sākumā, valdība pieņēma lēmumus par Baltijas jūras aizsargjoslas paplašināšanu un *Lībiešu krasta* izveidošanu Ziemeļkurzemes piekrastē. Tie bija saspringta darba gadi, nekas neveicās viegli, daudz kas vēlāk izrādījās lieks, bet – ieguvu milzu pieredzi, profesionālu un emocionālu. Tie ir tikai fakti, šķiet, tos grūti sasaistīt ar zinātnei, ar pētījumiem to akadēmiskā izpildījumā. Tādēļ jāteic, ka lielais ieguvums drīzāk bija teorētiskas pārdomas. Par dabas un ainavas mainīgo iedabu – tā mainās reizē ar cilvēkiem daudzās paaudzēs, ar sabiedrību. Par dažādiem lēmumiem – kā tie kalpo dabas aizsardzībai, kā sabiedrībai (tuvu un tālu, arī laikā). Kā sargāt mainīgo, ja sabiedrība prasa nemainīgo? Tie ir joprojām aktuāli jautājumi.

Atgriezīsimies pie aizsargājamām teritorijām, kuru izpēte pagājušajā gadsimtā notika Mežsaimniecības problēmu institūtā. Kāpēc tur? Tagad smaguma centri pārvietojušies, lielāka nozīme ir valsts institūcijām, dažādām ES direktīvām un vadlīnijām. Ir citi atskaites punkti. Lēmumus pieņem kaut kur citur un citi, to redzam visu laiku. Kāda loma bija un ir zinātniskajiem pētījumiem tepat Latvijā?

Jāsāk ar to, ka 1968. gadā Latvijas PSR tika pieņemts jauns dabas aizsardzības likums, kas precizēja tās uzdevumus, un cita starpā nosauca aizsargājamo objektu kategorijas, kādas tās zinām šodien, gan Latvijā, gan daudzās pasaules valstīs. Jāatgādina, ka aizsargājamās teritorijas Latvijā pastāvēja jau pirmskara gados, un gadu gaitā sarakstu veidā bija uzkrājušies dažādi aizsardzības nozīmes objekti un vietas, taču sistemātisku ziņu nebija. Tāpēc viens no uzdevumiem bija, vienkārši sakot, radīt kopīgu pārskatu, veidot saprotamu sistēmu.

Atbildība par dabas aizsardzības jomu pienācās Latvijas PSR Mežsaimniecības un mežrūpniecības ministrijai, un tas bija iemesls, kādēļ Mežsaimniecības problēmu institūtā tika izveidota Dabas aizsardzības daļa. Kolektīvā bija dažādu zinātnes nozaru speciālisti, arī sociologs, jo jau tobrīd sapratām, ka dabas aizsardzība nav tikai ekoloģija (tas bija dominējošais priekšstats), bet gan cilvēku (sabiedrības) un dabas mijiedarbību joma dažādajās izpausmēs. Mēs pieņēmām kādā referātā Jeloustonas Nacionālā parka simtgades konferencē teikto, ka cilvēkiem, kas grib darboties dabas aizsardzības jomā, vienlīdz labi jāpazīst daba un cilvēks.

Varētu būt garš stāsts par pētījumiem, par sarunām ar cilvēkiem, par visu aizsargājamo teritoriju sistēmas veidošanas procesu, veismēm un neveismēm. Izcelšu tikai, ka šajā procesā sava loma bija arī citiem Latvijas zinātniskajiem institūtiem un viņu iesniegtajiem priekšlikumiem. Apmēram puse no tagadējām aizsargājamām teritorijām tika veidota tajos gados. Man pašai no šajā laikā pētītajām vietām tuvākās ir Talsu pauguraine, Āraišu un Vestienas apkārtnē, kur bija iespēja atgriezties arī vēlākajos gados.

Varu tikai piebilst, ka par tā laika veikumu liecina publikācijas, bija vairāki rakstu krājumi, arī grāmatas. Iespējams, ka mūsdienu paudzēm tās ir grūtāk pieejamas lietotās valodas dēļ, taču krievu valodas zemēs par tām bija liela interese.

Jāuzsver, ka pēc iestāšanās ES Latvijā būtiski izmainījās dabas aizsardzības mērķi un prasības. Pašlaik domāju, ka tajā brīdī būtu bijusi nepieciešama tolaik pastāvošās sistēmas revīzija, ja ne reforma.

Bet Gaujas Nacionālais parks? Tā veidošana attiecas uz šo pašu laiku.

Jā, taču padomju varas gados tas ir īpašs gadījums, vēl līdz galam nesaprasts. Pasaules valstīs *nacionālie parki* (turpmāk – NP) kā aizsargājamas teritorijas pastāv kopš 19. gs. Pirmskara Latvijā bija divi, pēc platības mazi NP – Siguldas un Kokneses (arī – Staburaga). Domāju, ka tie vairāk pauda nacionālās intereses, par ko varēja pārliecināties jau vēlāk, kad projektēja Pļaviņu HES uz Daugavas. Jāpiebilst, ka 1968. gada Latvijas PSR dabas aizsardzības likumā NP kā kategorija bija nosaukti blakus citām.

Par Gaujas NP īsumā. Ideja par NP veidošanu nāca “no augšas”, tās iniciators bija tolaik Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks Pēteris Strautmanis. Gaujas vārds gan netika uzreiz nosaukts, bija dažādi priekšlikumi, tostarp Rīgas apkārtnē. Lai paplašinātu izvēles iespējas, Dabas aizsardzības daļā veicām pētījumu par reģionālajām ainavām, kas būtu aizsardzības vērtas. Jāatzīst, ka daudzi fakti apmēram trīs gadu ilgajā sagatavošanās procesā man nav zināmi. Pastāvošajā vertikālajā varas struktūrā man iekrita izpildītāja loma (vadīju darbus, rakstīju dažādus paskaidrojumus, it sevišķi par vārdkopu *nacionālais parks* utt.). Sakarus ar augšējiem varas stāviem uzturēja Dabas aizsardzības daļas vadītājs P. Sarma. Vienkāršiem vārdiem, kādam vajadzēja sagatavot dokumentu – GNP attīstības ģenerālshēmu (tā laika terminoloģijā), ko 1973. gadā apstiprināja Ministru padomē.

Uzsveru, ka Gaujas NP veidošanas pamatojuma izstrādes darbā piedalījās Latvijā zināmi speciālisti, ka sagatavošanas laikā notika sarunas ar vietējās varas pārstāvjiem, ka laikrakstā “Padomju Jaunatne” notika diskusija. Likās, ka tas ir atvērts process, un tā nozīme nav īsti izvērtēta.

Gaujas NP gadījums ir interesants arī citādā ziņā, saistībā ar paaudžu maiņām, uztveres un vērtību maiņām. Pēc Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas nācās dzirdēt apgalvojumus, ka Gaujas NP veidošanu vadījusi *Maskavas roka*, ka tas ir padomju varas produkts, un tādēļ kā tāds noliedzams. To nereti attiecināja arī uz cilvēkiem, kas plānoja un veicināja GNP izveidošanu visai sarežģītos apstākļos, taču balstoties jau uz pasaulē gūto pieredzi. Bet gribu apgalvot, ka Gaujas NP praktiskajā veidošanā un uzturēšanā lielākā loma bija direktoriem, visiem darbiniekiem, kas laika gaitā veidoja tā atpazīstamību. Pēc gadiem gan tika izveidoti divi jauni NP, šo statusu piešķīra arī Slīteres rezervātam.

Braucot pa Latvijas ceļiem, mūsu acis priecē ziedošie rapšu lauki, tīrumu plašumi, mežu un lauku mija. Kā Jūs vērtējat mūsdienu lauksaimniecības un cilvēka faktora ietekmi uz Latvijas dabu un kultūrainavu, kas pēc Latvijas neatkarības atgūšanas ir ļoti mainījusies?

Pēc neatkarības atgūšanas mēs atradāmies tajā ainavā, kas radās padomju varas gados. Ja runājam par lauku ainavām, tad to raksturīgā iezīme bija plašie meliorētie lauki, jaunveidotie ciemi, lielas lopu novietnes. Taču daudzviet, nomaļākās vietās, bija atrodamī senāko ainavu fragmenti, kas saturēja vērtīgu informāciju par to veidošanās gaitu.

Cilvēku dzīve pēc neatkarības atgūšanas turpinājās, to ietekmēja citi likumi un noteikumi, kas ar laiku atstāja savas pēdas mantotajā ainavā. Liela ietekme bija zemes reformai, kas ar laiku parādīja privātīpašuma spēku. It sevišķi, attīstoties zemes tirgum, kad populārākajās vietās īpašumi tika sadalīti mazākos gabalos un tajos tika saplānoti jauni ciemi, māju pudurī. Tie tagad ir ainavu daļa. Arī vietumis redzamās “jaunās muižas”, modernās kūti, vēja parki. Vairāk nekā senāk pieaugusi tūrisma un atpūtas saimniecības ietekme, kas rada savu infrastruktūru, savu vizuālo veidolu. Taču daudzviet izveidojušās tukšaines, drupas un pamesti lauki, vietas, ko cilvēki dažādu apstākļu dēļ atstājuši.

Jā, vispārīgā veidā es par jaunajām pārmaiņām ainavā nesatraucos, runa varētu būt vienīgi par kādām konkrētām vietām, kur veidojas neatbilstības. Īpaši tas attiecas uz tām, kas tiek sargātas kā dabas un kultūras vērtības, bet vienlaikus ir populāri tūrisma mērķi. Jāsaka gan, ka Latvijas daba un ainava ir tik daudzveidīga, ka pieļauj tikpat daudzveidīgus skatījumus un vērtējumus. Ja vien runa nav par valsts interesēm un tiesiskiem jautājumiem.

Gribot negribot jāpajautā par ainavu – saprotu, ka ar šo vārdu saistās noturīgas zinātniskās intereses, kā arī dažādie meklējumi saistībā ar ainavu aizsardzības iespējām. Piemēram, kā notvert laiku ainavā? Vai aizsargājot, cerībā uz valsts aizsardzības spēku?

Tā tas ir, jau kopš studiju gadiem, varbūt pat agrāk, kad skolas gados ekskursijās mācījāmies iepazīt Kurzemi. Vārds “ainava” latviešu valodā ir relatīvi jauns, bet tam ir diezgan plašs lietojums, ar dažādiem kontekstiem. Dzirdēts runājam par “politikas ainavu”, “kino ainavu”, “noziedzības ainavu” u. tml. Ikreiz ar to uzsvērts kopskats par jomu. Tāpat arī tā ainava, ģeogrāfiskās telpas nozīmē, kurā dzīvojam, kas ir mums apkārt, ir tāds pat veselums, kas dod kopskatu par cilvēku un dabas ilgajām mijiedarbībām, kuru pēdas jeb izpausmes redzamas ainavās. Tas nav tikai skaistums, estētiskie iespaidi, kā to lielākoties saprot. Nereti dzirdam – tur ir ainava, bet tur – ainavas nav.

Varētu daudz diskutēt par ainavām, to sapratni, it sevišķi, ja vēl pievienojam vārdu “kultūrainava” un spriežam, vai tas nozīmē kādu jaunu kvalitāti ainavās vai vienkārši atspoguļo ainavas būtību, tas ir, dabas un kultūras mijietekmes laikā. Kā teicis Karls Sauers (necitējot), kultūra ir darītāja, daba ir izejmateriāls un kultūrainava/ainava ir rezultāts. Šāda izpratne atspoguļojas arī dažādos starptautiskajos dokumentos.

Arvien vairāk pārliecinātos, ka vārds “ainava” liekams blakus tādiem lielajiem vārdiem kā daba, cilvēce, kultūra, laiks. Mēs atrodam it kā jaunu saistvielu, ko sauc par ainavu pieeju, un to lieto nozaru vai mērķorientētos pētījumos.

Par ainavu aizsardzību. Latvijā pastāv sen iedibinātais nošķīrums starp *dabu* un *kultūru*, kas institucionāli izpaužas tādējādi, ka tiesiskā un praktiskā aizsardzība sadalīta starp divām ministrijām – Kultūras ministriju

un Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministriju. Tas ietekmē visu, gan mērķu uzstādījumus, gan prakses risinājumus.

Sadalītā pieeja īpaši ietekmē arī ainavu izpēti, spriedumus par to aizsardzības mērķiem vai nepieciešamību konkrētās vietās, par tās veidiem, paņēmieniem, it sevišķi, ja nenoliedzam, ka ainavas mainās laikā. Tās ir dzīvas, ar cilvēku klātbūtni un darbībām, tajās nepārtraukti noris dažādi dabas procesi, ko ietekmē ūdens, vējš, smilts, dolomīts, ziema, vasara utt.

Pirmo reizi kultūrainavu aizsardzība kā mērķis bija nosaukts Gaujas Nacionālā parka attīstības plānā, nodalot specifiskās “kultūrainavu aizsardzības zonas” tā teritorijā. Kopš 1977. gada Latvijas aizsargājamo teritoriju sistēmā pastāv kategorija – “aizsargājamo ainavu apvidi”, kas sākotnēji bija iecerēti kā reģionālo ainavu prototipi. Vēl jāpiebilst, ka Latvijas kultūras pieminekļu klasifikācijā kultūrainavas iekļautas arhitektūras pieminekļu kategorijā. Interesanti, ka nošķirums redzams vēl citādā veidā. Proti, darbības, kas saistītas ar UNESCO konvenciju par vienoto pasaules mantojumu, ir Kultūras ministrijas pārziņā, bet Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas pārziņā paliek Eiropas ainavu konvencija.

Kopumā – varu teikt tikai to, ka izveidojusies situācija nav labvēlīga ne dabas, ne ainavas aizsardzībai, kaut gan politiskie mērķi ir tieši nosauktie. Esmu pārliecināta, ka turpmāk nepieciešama daudz jūtāmāka zinātnes klātbūtne.

Pievērsīsimies kultūras mantojumam. Nesen iznāca Jūsu grāmata par Kuldīgu un tajā stāstīts par laiku, cilvēkiem un ainavu.

Pētījumi Kuldīgā ļāva dziļāk saprast, ko UNESCO konvencijā nozīmē vienotais dabas un kultūras mantojums, kā mainās priekšstati par kādas vietas vērtībām laika gaitā, kādas ir aizsardzības motivācijas un līdzekļi. Pilsētās ļoti koncentrēti izpaužas laika, pareizāk – laiku, nozīme. Kuldīgas piemērs rāda, cik svarīgi ir nenovērsties no mērķa pārmaiņu procesos, būt elastīgiem.

Nerunājot par konkrētiem gadījumiem, pašreiz man gan šķiet, ka jēdziena “vienotais kultūras un dabas mantojums” saturs kaut kādu iemeslu dēļ ir sašaurināts, nereti orientējoties vienīgi uz iekļūšanu UNESCO Pasaules mantojuma sarakstā. Taču jautājums ir plašāks, jo vispirms mums pašiem jāsaprot, kādas dabas un kultūras vērtības mēs uzskatām par savu mantojumu. Vispārīgā veidā – tā ir visa Latvija savā dažādībā, kā arī katra vieta savās atšķirībās, vienreizīgumā. Runa nav tikai par juridisko statusu, bet par attieksmi, par ierakstu sirdī un prātā. Turklāt mantojuma pieeja sabiedrībai varētu būt tuvāka, salīdzinot ar dominējošo tiesiskās aizsardzības pieeju. Ir daudz piemēru Latvijā, kas parāda t.s. “mazo darbu” spēku, proti, kopjot un lolojot sargāt konkrētās, vārdā nosauktās vietas. Savu mantojumu.

Kāds būtu Jūsu novēlējums Latvijas Zinātņu akadēmijai 21. gadsimtā?

LZA ir tās locekļu saime, dažāda, kā ziedoša pļava, kurā katram ziedam ir sava nozīme. Sargājiet tos!

Laikrakstam “Zinātnes Vēstnesis”
sagatavoja akademiķis **Ojārs Spārītis**

Avots: “Zinātnes Vēstnesis”, Nr. 4 (609), 2021. gada 26. aprīlis.